

RECENZJE

Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1: 1350 to 1881, Oxford–Portland 2010 (ss. 566, 8 map, 3 plansze); t. 2: 1881 to 1914, Oxford–Portland 2010 (ss. 518, 5 map, 44 plansze); t. 3: 1914 to 2008, Oxford–Portland 2012 (ss. 1040, 14 map, 9 plansz), The Littman Library of Jewish Civilization.

W 2010 r. ukazały się dwa pierwsze tomy dzieła Antony’ego Polonsky’ego *The Jews in Poland and Russia* obejmujące lata 1350–1914, a dwa lata później został wydany tom ostatni, w którym autor doprowadził rozważania na temat historii Żydów w Europie Wschodniej do 2008 r.¹ Polonsky’emu udało się dokonać zadania zgoła niewykonanego – przedstawić całokształt dziejów żydowskich na ziemiach polskich, podsumować badania prowadzone przez historyków od końca XIX w., zweryfikować dotychczasowy stan wiedzy, poddając krytycznej analizie różne aspekty historiografii żydowskiej i wątki pojawiające się w ostatnich latach, a zarazem wyznaczyć nowe horyzonty badawcze. Ten rodzaj krytycznej syntezy stał się niezwykle ważny ze względu na bujny rozwój studiów nad dziejami Żydów w Europie Wschodniej, jaki obserwujemy od lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku. Antony Polonsky był nie tylko uczestnikiem tego odrodzenia, lecz także jego animatorem². Jego trzypomowe dzieło jest z pewnością wydarzeniem przełomowym w bogatym dorobku historiografii żydowskiej, polskiej, środkowoeuropejskiej.

Znaczące jest, że pierwszy tom monografii (*1350 to 1881*) Polonsky zaedykował „pamięci Szymona Dubnowa (1860–1941) i Majera Bałabana (1877–1942), pionierów w studiach nad historią Żydów w Rzeczypospolitej

¹ Ukazała się już także skrócona wersja tego dzieła: Antony Polonsky, *The Jews in Poland and Russia: A Short History*, Oxford–Portland 2013.

² Zob. Antony Polonsky, *Polish-Jewish Relations since 1984: Reflections of a Participant. Stosunki polsko-żydowskie od 1984 roku: Refleksje uczestnika*, tłum. Małgorzata Ornat, Kraków 2009.

i Rosji, którzy zginęli w Holocauście”³. Badania Dubnowa i Bałabana dotyczyły właśnie tego okresu w dziejach Żydów w Europie Wschodniej, któremu poświęcony jest ten wolumin. Polonsky usytuował w ten sposób swoje dzieło jako kontynuację wysiłków tych badaczy. We wstępie do pierwszego tomu *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day* pióra Szymona Dubnowa tłumacz książki, Israel Friedlaender, pisał o „zapotrzebowaniu na tego rodzaju pracę, które odczuwały osoby zainteresowane życiem Żydów i literaturą żydowską, o potrzebie szczególnie palącej dziś, gdy światowa pożoga wyraźnie odsłoniła tragiczny los największej diaspory żydowskiej”⁴. Dzieło Dubnowa było pierwszą próbą „wszechstronnego i systematycznego” przedstawienia dziejów społeczności żydowskiej w Europie Wschodniej⁵. W okresie międzywojennym historycy żydowscy starali się stworzyć dzieło będące syntezą historii Żydów na ziemiach polskich. Ukazało się wówczas dwutomowe wydawnictwo *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, w którym artykuły zamieścili wybitni historycy: Ignacy Schiper, Mojżesz Schorr, Majer Bałaban, Emanuel Ringelblum i Filip Friedman. Część historyczna obejmowała „dzieje Żydów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i pod zaborami i została opracowana na podstawie najnowszej literatury poświęconej temu przedmiotowi oraz materiałów archiwalnych, które po raz pierwszy zostały tu wyzyskane”⁶. Na podstawie monografii poszczególnych gmin żydowskich Friedman i Bałaban pracowali zarazem nad ujęciami syntetycznymi historii Żydów polskich⁷. Kiedy pod koniec lat dziewięćdziesiątych w Izraelu pojawiła się inicjatywa stworzenia monografii dotyczącej dziejów Żydów na ziemiach polskich, Israel Gutman i Israel Bartal doszli do wniosku, że zadanie to przerasta możliwości jednego historyka. Pod ich redakcją po-

³ We wnioskach do ostatniego tomu Polonsky przywołuje Dubnowa i jego koncepcje kolejnych ośrodków żydowskich. Ten, który rozwinął się na ziemiach polskich od połowy XIX w., należał do „najbardziej wyjątkowych [remarkable] i twórczych” (Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 3: 1914 to 2008, Oxford–Portland 2012, s. 831). Cytowane fragmenty – w przekładzie autorki niniejszej recenzji.

⁴ Israel Friedlaender, *Translator's Preface*, [w:] Simon M. Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland: From the Earliest Times until the Present Day*, t. 1, Philadelphia 1916, s. 3. Friedlaender (tamże) chwalił talent Dubnowa do „ujmowania i przedstawienia szerokich aspektów ogólnej historii Żydów i jego wieloletnie wysiłki w dziedzinie historii Żydów rosyjskich”.

⁵ Tamże.

⁶ *Od wydawnictwa*, [w:] *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. Ignacy Schiper, Arie Tartakower, Aleksander Hafftko, Warszawa 1932, s. 5.

⁷ David Engel, *Sefer nolad: min ha-hitkatfut bejn Filip Friedman we-Szalom (Salo) Baron, 1927–1928*, „Gal Ed” 21 (2008), s. 141.

wstało wówczas dwutomowe wydawnictwo *Kijum we-szewer: Jehudej Polin le-dorotehem* (Przerwany łańcuch. Żydzi polscy przez stulecia) z udziałem historyków izraelskich, amerykańskich i polskich; zamieszczono tam również artykuły klasyków studiów żydowskich⁸.

Przystępując do pracy w pojedynkę, Polonsky zdecydował się zatem na przedsięwzięcie przez innych uważane za nierealne. Jako cezury wyznaczające wewnętrzną strukturę dzieła przyjął zasadnicze punkty przełomowe w dziejach Żydów na ziemiach polskich, a zarazem w historii powszechnej. Wszystkie trzy tomy opatrzone są mapami ilustrującymi zmiany polityczne na ziemiach polskich w omawianych epokach – od mapy Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1350 r. w pierwszym tomie do mapy politycznej Europy Wschodniej w 2000 r. w tomie trzecim. Dzieło zawiera również słownik podstawowych terminów przewijających się w narracji.

We wstępie do pierwszego tomu Polonsky wymienia zagadnienia, na których się skoncentrował: na „trudnym do przecenienia znaczeniu historii Polski i Rosji w historii narodu żydowskiego i rozwoju żydowskich tradycji religijnych” oraz na „niebezpieczeństwie interpretowania historii z perspektywy późniejszych wydarzeń”, co w kontekście dziejów Żydów na ziemiach polskich jest szczególnie trudnym wyzwaniem⁹.

Autor stara się nadać narracji swoistą polifoniczność między historią żydowską a polskim, jak też – dla okresu zaborów – rosyjskim, pruskim i austriackim kontekstem. Stara się również zachować równowagę między przedstawieniem zagadnień społecznych i politycznych z punktu widzenia centrum a perspektywą prowincji, między opisem żydowskich elit a charakterystyką marginesu, zarówno w znaczeniu geograficznym, jak i w sensie metaforycznym. Polonsky'emu udało się nie tylko dokonać głębokiej integracji historii żydowskiej i regionu, który stanowił przez setki lat największy ośrodek żydowski, lecz także pokazać skomplikowane i niejednoznaczne relacje Żydów z ich nieżydowskimi sąsiadami oraz stosunek władz do mniejszości żydowskiej¹⁰.

⁸ Israel Gutman, Israel Bartal, *Petach dawar*, [w:] *Kijum we-szewer: Jehudej Polin le-dorotehem*, t. 1, red. Israel Gutman, Israel Bartal, Jeruszałajim 1997, s. 9.

⁹ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1: *1350 to 1881*, Oxford–Portland 2010, s. 2.

¹⁰ O potrzebie takich właśnie badań, szczególnie w dziedzinie historii społecznej, gospodarczej i dziejów instytucji żydowskich, pisali wcześniej m.in. Jakub Goldberg i Gershon D. Hundert. Zob. Jacob Goldberg, *Professor Jacob Goldberg on the Study of Polish-Jewish History: A Speech Delivered on the Occasion of His Being Awarded the Title of doctor honoris causa by the University of Warsaw, January 1993*, [w:] *Studies in the History of the Jews in Old*

W tomie pierwszym Polonsky analizuje dzieje Żydów jako społeczności żyjącej na ziemiach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a następnie pod zaborami. Autor stawia na nowo pytania o dynamikę rozwoju ośrodka żydowskiego na ziemiach polskich, miejsce Żydów w gospodarce, rolę autonomii żydowskiej. Odwołując się do badań historyków i demografów historycznych, stara się uporządkować teorie wyjaśniające przyrost ludności żydowskiej na ziemiach Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej i jego skutki dla wewnętrznych stosunków w tej społeczności¹¹. Pokazuje konsekwencje unii lubelskiej z 1569 r. dla stosunków demograficznych i roli społeczności żydowskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Wraz z kolonizacją Ukrainy narodziła się swoista symbioza między właścicielami magnackich latyfundiów a ich żydowskimi klientami. Polonsky wprowadził do swej analizy doświadczeń żydowskich w epoce nowożytnej wyniki badań historyków, szczególnie od lat osiemdziesiątych XX w. Należy tu podkreślić, że wyniki tych badań całkowicie zmieniły obraz położenia społeczności żydowskiej w Rzeczypospolitej Polskiej. Właśnie w tej dziedzinie nastąpiło jedno z najważniejszych przewartościowań w powojennej historiografii, a zmiana paradygmatu stała się możliwa ze względu na zerwanie ciągłości zarówno w historiografii, jak i w życiu ludności żydowskiej¹². Owa zupełnie nowa wizja życia społeczności żydowskiej w Polsce przedrozbiorowej została przez Polonsky'ego umiejętnie wpisana w syntezę dziejów żydowskich.

Takie ujęcie pozwoliło Polonsky'emu przedstawić genezę shtetla, jednej z najdogłębniej badanych w ostatnich latach przestrzeni społecznych i kulturowych życia żydowskiego w Europie Wschodniej¹³. Do shtetla powraca też w drugim tomie, pokazując jego zetknięcie się ze zmianami społeczny-

Poland in Honor of Jacob Goldberg, red. Adam Teller, Jerusalem 1998, s. 9–13; Gershon D. Hundert, *Polish Jewish History*, „Modern Judaism” 10 (1990), nr 3, s. 259–270.

¹¹ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1..., s. 15–17.

¹² Gershon D. Hundert, *Żydzi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Genealogia nowoczesności*, tłum. Marzena Zalewska, Warszawa 2007; Moshe Rosman, *Żydzi pańscy. Stosunki magnacko-żydowskie w Rzeczypospolitej XVIII wieku*, tłum. Wojciech Tyszcza, Warszawa 2005; Adam Teller, *Kesef, koah, we-hasppaa: ha-Jehudim ba-achuzot bet Radziwil ba-Lita ba-mea ha-18*, Jeruzalajim 2005; Judith Kalik, *Scepter of Judah: The Jewish Autonomy in the Eighteenth-Century Crown Poland*, Leiden–Boston 2009.

¹³ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1..., s. 84–85. Zob. Yohanan Petrovsky-Shtern, *The Golden Age Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe*, Princeton 2014; Jeffrey Veidlinger, *In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine*, Bloomington 2013; *Everyday Jewish Life in Imperial Russia: Select Documents, 1772–1914*, red. ChaeRan Y. Freeze, Jay M. Harris, Waltham 2013; Jeff Shandler, *Shtetl: A Vernacular Intellectual History*, New Brunswick 2014.

mi, politycznymi i gospodarczymi w II połowie XIX w. Również w tym tomie wprowadza do syntezy historycznej ustalenia historyków kilku pokoleń, szczególnie zaś Jakuba Goldberga, wskazując, w jak dużym stopniu autonomia żydowska w Rzeczypospolitej stanowiła część systemu społeczno-politycznego i gospodarczego państwa, a zarazem z niego wynikała.

Polifoniczność narracji Polonsky'ego staje się szczególnie wyraźna, gdy przechodzi do omawiania miejskiej przestrzeni żydowskiej („Jewish places”) i żydowskich instytucji komunalnych o funkcjach religijnych, a zwłaszcza analizy ziem polskich jako ośrodka halachicznego, rozwoju jesziw w kontekście wpływu aszkenazyjskich tradycji religijnych na gminy żydowskie w Rzeczypospolitej. W tomie pierwszym Polonsky opisuje również genezę i rozprzestrzenianie się chasydyzmu¹⁴, jak też zapoznaje czytelnika ze zmianami w badaniach nad ruchem chasydzkim w ostatnich dziesięcioleciach. Zarysowawszy kryzys instytucji państwowych i autonomii żydowskiej w końcu XVIII w., pokazuje chasydyzm jako ruch głęboko wpisany w tradycje pietystyczne, zarazem rozwijający się w sytuacji dalszego słabnięcia żydowskich instytucji autonomicznych w Rzeczypospolitej epoki rozbiorów.

Polonsky zaproponował również ważną rewizję poglądów na rolę, jaką w doświadczeniu żydowskim na ziemiach polskich odegrały antyjudajizm i antysemityzm. W społeczeństwie feudalnym Rzeczypospolitej Żydzi „cieszyli się oczywiście autonomią na poziomie poszczególnych gmin i na poziomie narodowym [...]. Byli zarazem pariasami, wyznającymi religię, która została odrzucona jako fałszywa i wroga wobec panującego rzymskiego katolicyzmu”¹⁵. Polonsky wskazuje nie tylko na pogarszające się relacje na poziomie dyskursu teologicznego, lecz także na oskarżenia o mordy rytualne¹⁶. Autor podkreśla jednak, że mimo atmosfery „pogardy i wrogości” oraz wybuchów przemocy „w Rzeczypospolitej Żydzi mieli silne poczucie zakorzenienia, które nie było bezpodstawne”¹⁷. Nawet kryzys w 1648 r. związany z powstaniem Chmielnickiego, choć zapisał się jako kataklizm w pamięci społeczności żydowskiej, okazał się krótkotrwały, a większość gmin żydowskich została w krótkim czasie odbudowana. W istocie, jak zauważa Polonsky, „W połowie XVIII w. społeczność żydowska w Rze-

¹⁴ W drugim tomie pokazuje jego przekształcenie w ruch religijny o charakterze masowym, zob. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 2: 1881 to 1914, Oxford–Portland 2010, s. 276–298.

¹⁵ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1..., s. 17.

¹⁶ Tamże, s. 26–30.

¹⁷ Tamże, s. 31.

czypospolitej była największym ośrodkiem i centrum żydowskiego życia intelektualnego i religijnego”¹⁸.

Ciekawa jest zaproponowana przez Polonsky’ego cezura chronologiczna pierwszego tomu: część druga dotyczy „prób przekształcenia Żydów i ich integracji oraz reakcji żydowskich [na te procesy], 1750–1880”¹⁹. W II połowie XVIII w. wraz z ideologią i programem przemian ustrojowych związanych z centralizacją władzy państwowej żydowskie instytucje autonomiczne okazały się przeżytkiem. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów nigdy jednak nie doszło do całkowitej likwidacji żydowskiej autonomii na poziomie gmin w kontekście słabnącej władzy centralnej i apetytów sąsiadujących z Rzeczpospolitą monarchii oświeconych: Rosji, Austrii i Prus. Po rozbiorach Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. żydowskie społeczności stanęły wobec przemian politycznych i społecznych w granicach nowych państw, prowadzących własną politykę w kwestii ludności żydowskiej. Potrzeba wypracowania odpowiedniej strategii była szczególnie paląca w Imperium Rosyjskim, które do czasu inkorporacji ziem polskich nie miało właściwie ludności żydowskiej w swoich granicach.

Te m.in. kwestie autor porusza w poświęconym przełomowi XIX i XX w. tomie drugim, w którym narracja zostaje doprowadzona do wybuchu I wojny światowej. Polonsky doskonale oddaje intensywność życia kulturalnego i politycznego na ziemiach polskich pod trzema zaborami, a zarazem jego zróżnicowanie. Mierzy się tu również z jednym z najistotniejszych sporów w historiografii żydowskiej, dotyczącym mianowicie skali procesów modernizacji i sekularyzacji w Europie Wschodniej. Pokazuje wpływ swoistej rewolucji kulturalnej, programu emancypacji politycznej i nadziei na integrację, na przemiany społeczne, szczególnie w dużych ośrodkach miejskich, jednocześnie zaś zwraca uwagę na trwałość tradycyjnych instytucji i modelu życia, nie odwołując się przy tym do „języka zacofania”²⁰. Podkreśla, że „większość Żydów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów prowadziła nadal tradycyjny tryb życia”²¹. Polonsky zajmująco przedstawia zarazem zjawisko nowych form kultu tzw. Żydów postępowych w takich ośrodkach, jak Kraków, War-

¹⁸ Tamże, s. 7.

¹⁹ Tamże, s. 181.

²⁰ Ten wątek podjęło dwóch historyków w tomie 29 „Polin”, który ukaże się pod redakcją Briana Horowitza i Natalii Aleksiu – zob.: Glenn Dynner, *Jewish Counter-Modernity: A Historiography of Traditionalism in Eastern Europe*; Vladimir Levin, *Denying Tradition: Academic Historiography on Jewish Orthodoxy in Eastern Europe*.

²¹ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 2..., s. 275.

szawa i Łódź²². Pokazuje też narodziny polityki antysemitki w Imperium Rosyjskim oraz wpływ ideologii antysemitki na ruchy narodowe na ziemiach polskich, szczególnie na terenie tzw. Kongresówki. Analizuje wreszcie skomplikowaną genezę złożonej tożsamości żydowskiej w Europie Wschodniej, w której łączyły się elementy oparte na religii i poczuciu odrębności narodowej. Wśród tych nowych zjawisk niepoślednią rolę odegrały narodziny żydowskiej kultury masowej. W rozdziale jej poświęconym autor doskonale oddaje zarówno bogactwo wielojęzycznej prasy, literatury i teatru, jak również dylematy ideologiczne jej twórców i odbiorców.

Ostatni tom, obejmujący okres krótszy od stulecia, jest zarazem najobszerniejszy, najgęstszy pod względem faktografii i analiz, niezwykle spójny, imponujący precyzją wywodu i katalogiem pytań badawczych. W części pierwszej Polonsky omawia historię społeczną, polityczną, gospodarczą i religijną Żydów w okresie międzywojennym, skupiając się na społecznościach w II Rzeczypospolitej, Republice Litewskiej i Związku Radzieckim. Pokazuje wpływ nowoczesnej żydowskiej tożsamości narodowej na różne aspekty życia diaspory w kontekście państw narodowych i Związku Radzieckiego, które wyłoniły się z chaosu I wojny światowej. Szczegółowo charakteryzuje położenie Żydów w Polsce, na Litwie i w Związku Radzieckim, uwzględniając programy autonomii politycznej i kulturalnej oraz zmienne losy swoistej autonomii świeckich żydowskich instytucji kulturalnych w Związku Radzieckim. Znaczną wagę przykładu do wpływów tzw. nowej polityki żydowskiej opartej na poczuciu wspólnoty narodowej. Choć ideologiczny program integracji z innymi społecznościami krajów zamieszkania w dużym stopniu został przez żydowskie elity porzucony, integracja ta następowała w życiu codziennym. Polonsky apeluje o powstrzymanie się od czytania międzywojennych losów społeczności żydowskiej w II Rzeczypospolitej przez pryzmat Zagłady²³.

Tom trzeci rozpoczyna się od dyskusji na temat wpływu I wojny światowej na społeczność żydowską, szczególnie na falę przemocy, której ofiarą padali często właśnie Żydzi w konfliktach zbrojnych na terenach dawnego Imperium Rosyjskiego i Austro-Węgier. Następnie – jak wspominałam – omówione są dzieje społeczności żydowskich w okresie międzywojennym. Polonsky pokazuje również, jak Zagłada przerwała procesy zachodzące w społeczności żydowskiej, uniemożliwiając określenie skali

²² Zob. tamże, s. 314–321.

²³ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 3..., s. 58.

takich zjawisk. W II Rzeczypospolitej nadzieje na rzeczywistą integrację społeczną Żydów okazały się płonne. Nie zmieniło to jednak faktu, że owe dwadzieścia lat stały się okresem bujnego rozwoju kultury żydowskiej, instytucji religijnych i świeckich oraz organizacji politycznych. Kontrapunktem tego obrazu jest opisanie przemian społeczności żydowskiej w Związku Radzieckim, gdzie w dużym stopniu umożliwiono Żydom indywidualną asymilację kosztem wyrzeczenia się przez nich niezależnych instytucji społecznych, a przede wszystkim religijnych. W wypadku obu społeczności padają pytania o kierunek przemian i granice żydowskiej podmiotowości w relacji z państwem, historycy mogą się więc pokusić o własne przemyślenia.

Część druga tomu trzeciego to Zagłada i reakcje ludności nieżydowskiej na ludobójstwo. Polonsky daje poruszającą syntezę doświadczenia Holocaustu z perspektywy żydowskich społeczności, rodzin i poszczególnych ofiar. W części trzeciej zaś przedstawia losy społeczności żydowskich po wojnie i po upadku bloku sowieckiego. Charakteryzuje aspekt instytucjonalny życia żydowskiego, uwarunkowania polityczne, ze szczególnym uwzględnieniem przełomu w 1956 r., rekonstruuje życie religijne, daje też demograficzny zarys skutków Zagłady, pokazując m.in. dramatyczne powroty Żydów do rodzinnych miejscowości. Praca Polonsky'ego ma ogromne znaczenie również ze względu na to, że autor dokonuje umiejętnej syntezy badań nad okresem powojennym, które w ostatnich latach rozwijają się szczególnie bujnie w Polsce²⁴. Polonsky z pasją i wrażliwością przedstawił nie tylko wpływ powojennej przemocy skierowanej przeciwko powracającym Żydom, lecz także trwanie instytucji żydowskich po okresie masowej emigracji żydowskiej z Polski. Tom kończy się omówieniem problematyki żydowskiej na przełomie XX i XXI w., do 2008 r. Polonsky pozostawia na boku ocenę możliwej odbudowy życia żydowskiego, nie przekreśla szans na to, ale też nie popada w sentymentalny optymizm. Dostrzega jednocześnie, że w krajach Europy Wschodniej „powoli zaczyna się doceniać rolę Żydów w życiu tych krajów, choć ta refleksja rozwija się powoli i bez dużej żydowskiej społeczności”²⁵.

²⁴ August Grabski, *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce 1944–1949*, Warszawa 2004; Grzegorz Berendt, *Życie żydowskie w Polsce w latach 1950–1956. Z dziejów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*, Gdańsk 2006; Joanna Nalewajko-Kulikow, *Obywatel Jidyszlandu. Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*, Warszawa 2009; *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. Feliks Tych, Monika Adamczyk-Garbowska, Lublin 2011; Joanna Tokarska-Bakir, *Okrzyki pogromowe. Szkice z antropologii historycznej Polski lat 1939–1946*, Wołowiec 2012; Magdalena Ruta, *Bez Żydów? Literatura jidysz w PRL o Zagładzie, Polsce i komunizmie*, Kraków–Budapeszt 2012; Karen Auerbach, *The House at Ujazdowskie 16: Jewish Families in Warsaw after the Holocaust*, Bloomington 2013.

²⁵ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 3..., s. 832.

Dzieło Polonsky'ego wyróżnia nie tylko próba stworzenia ram dla historii żydowskiej osadzonej w zmieniającym się kontekście politycznym Europy Środkowo-Wschodniej, lecz także rozmach oraz głębszy badawczy namysł. Autor nie tyle nakreślił nowe ścieżki interpretacyjne, ile oddał stan badań, umożliwiając zarazem postawienie nowych pytań badawczych. Sięgnął zarówno po źródła archiwalne, szczególnie w ostatnim tomie, jak i literaturę piękną. Wykorzystał niezwykle wszechstronną literaturę przedmiotu, ale jego dzieło stanowi dużo więcej niż rozpisany na trzy tomy rozległy przegląd najnowszego dorobku historiograficznego.

Czego w dziele Polonsky'ego zabrakło? Autor nie pokazuje ostrych sporów między historykami dotyczących wpływu zjawisk modernizacji i sekularyzacji na Żydów w Europie Wschodniej. Timothy Snyder chwali Polonsky'ego za „uratowanie [tego] świata od polemik, na rzecz historii”²⁶. Praca jednak mogłaby skorzystać, gdyby autor zaznaczył na kartach tej niezwykłej historii wciąż toczące się polemiki badawcze – nierozwiązane problemy i ciągle żywe dyskusje. Problematyka gender też nie została do końca wpisana w narrację historyczną²⁷. W rozdziale poświęconym żydowskiemu życiu religijnemu i duchowemu prawie nie ma odwołań do kwestii kobiet²⁸. W drugim tomie natomiast historię kobiet autor wydzielił w osobny, obszerny rozdział, a przecież należałoby ją wpisać w rozważania o życiu społeczno-gospodarczym, religijnym i politycznym Żydów²⁹. Wywód autorski niewątpliwie wzbogaciłoby wyraźniejsze zaznaczenie kontekstu porównawczego przez odniesienie się do historiografii społeczności żydowskich w Europie Zachodniej. Polonsky mało miejsca poświęca terminologii, choć jest ona niewątpliwie wbudowana w koncepcję dzieła, poczynając od jego tytułu, na podziale chronologicznym i tematycznym w ramach poszczególnych tomów kończąc. Stawia też wiele pytań, na które nie udziela odpowiedzi. Ciekawe byłoby również zmierzenie się autora z pytaniami o wybór tytułu dzieła: Czy

²⁶ Timothy Snyder, *Their Sense of Belonging: A Historian Vividly Reconstructs Eastern Europe as a Place of Jewish Life Rather Than of Jewish Death*, „The Wall Street Journal” (18 maja 2012), <http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304192704577404002010111404> [dostęp: 1 maja 2015].

²⁷ Doskonale jest pod tym względem rozdział poświęcony II Rzeczypospolitej – zob. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 3..., s. 56–59.

²⁸ Jedyne w kontekście *Cene urene*; autor wspomina o tym dziele jako przeznaczonym dla kobiet (Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1..., s. 127). Por. Chava Weissler, *Voices of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998. Polonsky pisze o kobietach również przy omawianiu halachicznych przepisów związanych z przygotowaniem żywności – zob. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 1..., s. 123.

²⁹ Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 2..., s. 336–378.

jest to rzeczywiście odwołanie do Dubnowa – mimo odwrócenia kolejności opisywanych państw? Czy wybór tytułu wskazującego na Polskę i Rosję ma związek z historiografiami narodowymi tych krajów? Co zatem z Galicją czy ziemiami zaboru pruskiego w latach zaborów?

Napisana przez Polonsky'ego historia Żydów w Polsce i Rosji jednoznacznie wskazuje, że – parafrazując słowa Jakuba Goldberga – „nie ma historii Polski i Rosji bez historii Żydów, ale też historii Żydów bez historii Polski i Rosji”³⁰. Dzieło Polonsky'ego zamyka refleksja historiozoficzna. Autor nie tylko zwraca uwagę, że „skomplikowane dzieje Żydów w Polsce, na Litwie, w Białorusi i Rosji oraz ich wkład w życie żydowskie i kulturę powszechną powinny być lepiej znane i rozumiane w diasporze [żydowskiej], w Izraelu i krajach Europy Wschodniej”. Wyraża również nadzieję, iż jego książka przyczyni się do zachowania i docenienia historii i dokonań Żydów w tym regionie³¹. Mimo kryzysu humanistyki dzieło Polonsky'ego będzie dla badaczy ważnym punktem odniesienia przez długie lata. Dzięki jego monografii dzieje Europy Wschodniej mogą się wreszcie doczekać uznania jako *sui generis* składnik rozważań na temat żydowskich instytucji, kultury oraz stosunków z miejscowym społeczeństwem. Snyder słusznie wskazuje na rolę pamięci o wschodnioeuropejskich korzeniach, nie mniej ważnej niż dzieje emigracji i budowy nowych ośrodków życia żydowskiego w USA i Izraelu³². Do zmiany narracji historycznej o wpływie tzw. nowoczesności na społeczeństwo żydowskie wzywał już Gershon Hundert³³, a Paula Hyman dowiodła, że taka perspektywa historyczna jest konieczna do zrozumienia zjawisk asymilacji i akulturacji³⁴. Polonsky idzie dalej. Wskazuje na paralelę między symbiozą żydowską w Europie Zachodniej a rozwojem kultury, której twórcami byli polsko- i rosyjskojęzyczni Żydzi w Europie Wschodniej³⁵. Autor pokazuje, jak ważne jest zrozumienie przeszłości żydowskiej na ziemiach polskich nie tylko w kontekście współczesnych ośrodków żydowskich i wyzwań, przed jakimi stoją, lecz także dla szeroko pojętych studiów żydowskich. Trudno przecenić wagę badań Polonsky'ego i jego rolę

³⁰ Goldberg, *Professor Jacob Goldberg on the Study of Polish-Jewish History...*, s. 9.

³¹ Polonsky, *Jews in Poland and Russia*, t. 3..., s. 833. W tym kontekście zob. również Marcin Wodziński, *Studia żydowskie w Polsce wczoraj i dziś*, „Studia Judaica” 15 (2012), nr 1–2, s. 49–75.

³² Zob. Snyder, *Their Sense of Belonging...*

³³ Zob. Gershon D. Hundert, *Re(de)fining Modernity in Jewish History*, [w:] *Rethinking European Jewish History*, red. Jeremy Cohen, Moshe Rosman, London 2014, s. 133–145.

³⁴ Paula E. Hyman, *Gender and Assimilation in Modern Jewish History: The Roles and Representation of Women*, Seattle 1995.

³⁵ Zob. Polonsky, *The Jews in Poland and Russia*, t. 3..., s. 832.

jako redaktora rocznika „Polin” i wielu zbiorów artykułów o przełomowym znaczeniu dla zrozumienia stosunków polsko-żydowskich. W swoim trzutomowym dziele Polonsky określa dla nas kanon, a jego synteza ponad sześciuset lat żydowskich dziejów staje się zarazem częścią tego kanonu.

Natalia Aleksion

Touro College, Graduate School of Jewish Studies, Nowy Jork